

ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОФЕСІЙНОЇ ДЕФОРМАЦІЇ ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ ПРОФЕСІЙ

THEORETICAL ANALYSIS OF RESEARCH OF PROFESSIONAL DEFORMATION OF REPRESENTATIVES OF DIFFERENT PROFESSIONS

У статті здійснено теоретичний аналіз наукових джерел щодо дослідження професійних деформацій, які спостерігаються в професійній діяльності людини. Через аналіз змісту поняття «деформація», її різновидів установлено, що вона має прямий стосунок не тільки до стану особистості, а й до всієї її життєдіяльності. Деформація визначається дослідниками як певні зміни, які спричинюють порушення цілісності структури особистості. Одна з її форм (природна) допомагає розкрити особливості й професійної деформації людини.

Під професійною деформацією вчені пропонують розглядати певний вид емоційно-когнітивного спотворення, який виникає під впливом професійної діяльності; зміну властивостей особи, яка виникає впродовж тривалої професійної діяльності, й інші визначення. Значна кількість трактувань зазначеного феномена науковцями пов'язана з труднощами у визначенні сутності поняття та його складною структурою, великою кількістю форм проявів у процесі професійної діяльності фахівців.

Зазначено, що концепцією зарубіжних учених виокремлено такі компоненти професійних деформацій фахівця, як емоційне/фізичне виснаження, деперсоналізація та зниження робочої продуктивності.

Виявлено, що в психологічній науці багато дослідників поряд із поняттям «професійні деформації» застосовують поняття «професійні деструкції». Установлено, що професійна деформація фахівця розпочинається ще на початковій стадії оволодіння професією, у подальшому може прогресувати. Також дуже часто професійні деформації можуть бути пов'язані з когнітивною сферою особистості, що й спричинює виникнення віктимної поведінки фахівця.

З'ясовано, що професійні деформації можуть спостерігатися в представників різних професій, але особливо від них страждають фахівці соціономічного типу професій. Учені не лише описали концептуальні положення щодо розвитку професійних деформацій фахівців, а й розкривають особливості, рівні, сенситивні періоди їх виникнення. Знання про ці особливості, характеристики, рівні та негативний вплив на людину допоможуть у подальшому мінімізувати й усунути всі негативні наслідки для психічного й фізичного здоров'я фахівця.

Ключові слова: особистість, професійна діяльність, деформація, професійна деформація, професійні деструкції, емоційне виснаження, соціономічний тип.

The article carries out a theoretical analysis of scientific sources regarding the study of professional deformations observed in a person's professional activity. Through the analysis of the meaning of the term "deformation" and its varieties, it was established that it is directly related not only to the state of the individual, but also to his entire life. Deformation is defined by researchers as certain changes that cause a violation of the integrity of the personality structure. One of its forms (natural) helps to reveal the peculiarities of a person's professional deformation.

Under professional deformation, scientists propose to consider: a certain type of emotional and cognitive distortion that occurs under the influence of professional activity; a change in the properties of a person that occurs during long-term professional activity and other definitions. A significant number of interpretations of this phenomenon by scientists is associated with difficulties in determining the essence of the concept and its complex structure, a large number of forms of manifestations in the professional activity of specialists.

It was noted that the concept of foreign scientists singles out such components of professional deformations of a specialist as: emotional/physical exhaustion, depersonalization and a decrease in work productivity.

It was revealed that in psychological science, many researchers use the concept of "professional destruction" along with the concept of "professional deformations". It has been established that the professional deformation of a specialist begins at the initial stage of mastering the profession, and may progress in the future. Also, very often, professional deformations can be related to the cognitive sphere of the individual, which causes the emergence of victim behavior of the specialist.

It has been established that professional deformations can be observed in representatives of various professions, but specialists of the socionomic type of professions especially suffer from them. Scientists describe not only the conceptual provisions regarding the development of professional deformations of specialists, but also reveal the peculiarities, levels, and sensitive periods of their occurrence. Knowledge of these features, characteristics, levels and negative impact on a person will help to minimize and eliminate all negative consequences for the specialist's mental and physical health.

Key words: personality, professional activity, deformation, professional deformation, professional destruction, emotional burnout, socionomic type.

УДК 159.9:331

DOI <https://doi.org/10.32782/2663-5208.2025.69.1.28>

Купчишина В.Ч.

к.пед.н., доцент,
старший викладач кафедри психології,
педагогіки та соціально-економічних
дисциплін
Національна академія Державної
прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Грубі Т.В.

к.соціол.н., доцент,
доцент кафедри психології, педагогіки
та соціально-економічних дисциплін
Національна академія Державної
прикордонної служби України
імені Богдана Хмельницького

Постановка проблеми. В умовах сучасних викликів для України, детермінованих повномасштабним вторгненням росії на її територію у лютому 2022 р. та веденням військових дій, поряд із найважливішими питаннями військового, політичного й соціально-економічного розвитку особливої

уваги потребують проблеми, пов'язані із психо-емоційним станом українців. Кожен українець на своїй професійній ділянці робить усе, що допоможе нам наблизити перемогу над ворогом, який нещадно руйнує все на своєму шляху та знецінює все те, що для нас є важливим. На жаль, окрім

зовнішнього, є ще й внутрішній «ворог», який негативно відображається на фізичному й психічному здоров'ї людини. Таким «ворогом» є різноманітні деформації особистості, одним з різновидів яких є й професійні деформації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання професійної діяльності фахівців розкрито в низці наукових досліджень як вітчизняними (В. Бодров, А. Бродський, С. Грищенко, Л. Карамушка, Л. Качала, Б. Новіков, С. Максименко, І. Рогач, Р. Погоріляк, В. Полуктов, В. Самойлова, Д. Трунов, М. Фірсов, О. Хухлаєва, К. Чопей та ін.), так і зарубіжними (С. Браун, М. Ганн, Дж. Едельвич, Е. Зеєр, Дж. Коллінс, К. Маслач, А. Пайнас, У. Шуфелі, Х. Фрейденбергер, В. Холдер та ін.) ученими. Проблемні питання професійної деформації фахівців неодноразово розглядали представники різних галузей психології (психології праці, інженерної, військової, юридичної, педагогічної психології тощо) та інших соціогуманітарних наук.

Постановка завдання. Метою статті є теоретичний аналіз наукових досліджень щодо визначення змісту, наукових підходів, особливостей прояву професійної деформації в представників різних професій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відомий учений С. Геллерштейн, досліджуючи професійну діяльність людини, зазначав, що будь-яка фахова діяльність особистості вимагає від неї виконання великої кількості активних, реактивних дій, які пов'язані з її адаптацією та пристосуванням до їх специфіки. На нашу думку, професійна діяльність людини будь-якої галузі має потужний вплив на її психічне й ментальне здоров'я. Питання професійної деформації обрано предметом детального дослідження багатьох учених, про що свідчить значна кількість наукових праць, присвячених деструктивним феноменам, які детерміновані професійною діяльністю людини. Але перед тим, як описати все, що характеризує професійну деформацію фахівця, варто визначити зміст понять «деформація», «професійна деформація».

Огляд та аналіз наукової літератури дав нам змогу констатувати, що вперше цей феномен застосовано у 20–30 рр. ХХІ ст. в природничих науках як показник природного або ж штучного відхилення від норми. У біології, медицині, фізіології, санітарії, вчені виокремили такі види деформації: фізичну (соматичну), фізіологічну, психічну та особистісну.

Проблемні питання, які пов'язані з феноменом «деформація», розкрито в працях вітчизняними (С. Безсонов, С. Берізка, В. Боснюк, Н. Онищенко, Ж. Павлова, Я. Разоза, І. Шупта та ін.) і зарубіжними (Е. Aronsom, V. Dierendonck, S. Lackson, С. Mashach, А. Pines, Н. Sixma W. Schaufeli, А. Shirom та ін.) ученими. Більшість дослідників описують зазначений процес як наслідок синдрому «емоційного вигорання» (тобто як захисну реакцію людського організму на довготривалий, емоційний, руйнівний стрес; процес поступової втрати різних видів актив-

ності/енергії (фізичної, когнітивної, емоційної), що проявляється через різноманітні симптоми (виснаження, втома, особистісна відчуженість, зниження мотивації та відчуття задоволеності професійною діяльністю). Але варто зазначити, що єдиної думки щодо самого змісту зазначеного феномена, класифікації його різновидів і форм серед представників наукової спільноти немає. За різними ознаками вчені виокремлюють статусні, рольові, проєктні, професійні, навчально-професійні, власне особистісну й інші деформації.

Отже, з упевненістю можна стверджувати, що питання деформації має прямий стосунок до стану людини й усіх її сфер життєдіяльності. У психологічній науці деформація особистості трактується як певні зміни, які порушують цілісність структури людини, що, у свою чергу, спричиняє зниження ступеня її активності, професійного й ефективного її функціонування. Одна з її форм (природна) розкриває й особливості професійної деформації особистості.

Професійна деформація (з лат. *deformatio* – спотворення) – це вид емоційно-когнітивного спотворення, що виникає під впливом професійної діяльності». І. Рогач, Л. Качала, Р. Погоріляк, К. Чопей під професійною деформацією пропонують розуміти зміну властивостей людини (характеру, поведінки, стилю спілкування, стереотипів сприймання, ціннісних орієнтацій), які є наслідком тривалої професійної діяльності [15, с. 16]. Дослідники (М. Білова, К. Дорошенко, Г. Коваль, О. Куций) зазначають, що вона проявляється в професійних обов'язках та інтересах, у повсякденних звичках і поведінці, спілкуванні з близькими й реакціях на те, що відбувається [3, с. 114–118; 9, с. 82].

Аналіз результатів наукових досліджень особистості та її професійної діяльності засвідчує, що питання й проблематика професійної деформації фахівця становить значний інтерес у представників наукової спільноти як у теоретичному, так і прикладному планах. Труднощі щодо визначення сутності поняття «професійні деформації» вчені (І. Астремська, Я. Мацегора й ін.) пояснюють складною структурою та великою кількістю форм проявів деформацій у процесі професійної діяльності людини [2, с. 101; 11, с. 249–250]. Більшість дослідників (Ж. Вірна, В. Журавльов, Е. Зеєр, З. Кісіль, В. Кирилишен, Є. Потапчук, В. Perlman, М. Томчук та ін.) зазначають, що професійна деформація тісно пов'язана з особистісною. Підтвердженням цього є результати наукових розвідок А. Большакова, І. Віденєєв, О. Polyakova та ін. На думку Н. Оніщенка, взаємовплив професійної діяльності й особистості має досить складний і неоднозначний характер. Науковець характеризує таку взаємодію певними особливостями поведінки фахівця, а саме: спробою самоствердження, проявами авторитарності, ригідності, некритичності [13, с. 10–11].

Ми поділяємо погляди вчених-психологів, що професійна деформація розпочинається на почат-

ковій стадії опанування людиною майбутньої професії, у подальшому може прогресувати внаслідок невикористання, у силу певних причин, усього потенціалу фахівця, погіршення умов праці, наявності конфліктів, впливу стресогенних чинників тощо.

Про зв'язок професійної деформації з когнітивною сферою особистості наголошують І. Артем'єва, Н. Пенькова, О. Орос та ін. Так, когнітивні зміни людини Н. Пенькова ще називає дефектами пізнавальних психічних процесів, що слугують передумовою виникнення віктимної поведінки фахівця [14, с. 239]. І. Артем'єва й О. Орос виокремили такі напрями дослідження зазначеного явища: професійну деформацію як відчуження від Самості на користь професії; як викривлення професійної ролі внаслідок дезадаптації щодо виконання професійних завдань; як будь-які особистісні зміни, що пов'язані з опануванням і здійсненням професійної діяльності [1, с. 38–42].

Група дослідників (І. Артем'єва, С. Заваленко, Н. Оніщенко, О. Орос, О. Саннікова) зазначила, що проблематику з вивчення професійної деформації особистості започаткували зарубіжні представники психологічної науки (С. Mashsch, S. Lackson, A. Pines, A. Shirom та ін.). Ю. Чемодурова із цього приводу відмічає, що за концепцією зарубіжних психологів (B. Perlman, E. Hartman) науковці визначили три компоненти професійних деформацій фахівця: емоційне/фізичне виснаження, деперсоналізацію та зниження робочої продуктивності [23].

Професійні деформації можна спостерігати в представників різних сфер, але найбільше страждають від професійної деформації фахівці соціономічного типу («людина-людина»), для яких є характерною наявність професійного стресу, емоційного вигорання й надмірного психічного навантаження тощо [13, с. 6–13]. Ми поділяємо погляди науковців, що фахівці зазначеного типу (педагоги, лікарі, військові, психологи, представники МНС та ін.) найбільш наближені до виникнення різноманітних особистісних відхилень під час здійснення професійної діяльності. Ця проблематика все частіше розглядають сучасними представники наукових галузей (загальної, педагогічної, юридичної, вікової, соціальної психології, психології діяльності тощо).

Аналіз наукової бази засвідчив, що дослідниками зазначеного феномена виокремлено низку досліджень професійних деформацій у фахівців різних галузях. Так, у дослідженні І. Артем'євої та О. Орос проведено аналіз професійної деформації прикордонників. Автори дійшли висновку, що будь-яка професійна діяльність (уже на стадії її освоєння, а надалі під час виконання) деформує особистість [1, с. 38–42]. Про професійні деформації в представників Національної поліції України як одну з причин порушення прав людини й застосування насилля ведуть мову в науковій праці Р. Савченко та Г. Чорний [16, с. 89–96]. Особли-

вості професійних деструкцій фахівців оперативно-рятувальних служб описано С. Кравчук. Проблематику професійних деформацій педагогів розглянуто в дослідженнях М. Говоруна, Т. Івасюк та І. Єгорова. Професійні деструкції PR-менеджерів вивчали О. Санніков і С. Заваленко. Учені констатують, що професійний стаж фахівця не може постійно супроводжуватися лише професійними здобутками та його професійним розвитком, немінучими є, хай і тимчасові, періоди стабілізації. Якщо для фахівців-початківців ці періоди є нетривалими, то з часом у деяких фахівців вони стають тривалішими, що може призвести до професійної стагнації особистості [18]. Розкриття особливостей прояву деформаційних змін фахівців-рятувальників у дослідженні В. Старик дало змогу вченій розглянути їхні індивідуально-психологічні характеристики та їхній взаємозв'язок зі специфікою виконання професійних завдань, виокремити їхні відмінності від інших фахівців і проаналізувати вплив особистісних рис на формування професійної деформації їх носіїв [19, с. 115–123]. Н. Волянчук, А. Колосов та Г. Ложкін проаналізували предиктори професійної деформації особистості в спорті [4, с. 48–63].

На думку О. Кирбятська, діяльність є однією з ланок усієї життєдіяльності особистості, суттєво на неї впливає. У процесі професійної діяльності у фахівця формується й розвивається низка особистісних рис, які надалі сприяють його професіоналізму. На жаль, констатує вчений, дуже часто ми можемо спостерігати виникнення професійної деформації, яка виникає внаслідок цієї діяльності. Науковець переконаний, що на рівні особистості деформацію представлено як якісне відхилення від визначеного орієнтира, норми, що в подальшому спостерігається в поведінці та самій діяльності [7, с. 204]. Аналогічної думки дотримується й В. Столбовий, у дослідженні якого проведено аналіз виникнення професійних деформацій у сфері національної безпеки України [20, с. 180–184].

У науковій літературі ми часто зустрічали поряд із поняттям «професійні деформації» термін «професійні деструкції». Так, М. Говорун акцентує увагу на тому, що гострою проблемою в багатьох психологічних дослідженнях є її неоднорідність із зазначеної тематики дослідження. Учений зазначає, що в наукових джерелах наявні змішування й ототожнення понять (Н. Ванчакова, А. Карімова, В. Корячків, А. Куцурова, А. Ловчев). Як приклад науковець наводить ототожнення термінів «професійне вигорання» та «професійна деформація особистості». Отже, констатує М. Говорун, така ситуація в кінцевому результаті суттєво ускладнює розуміння й визначення змісту цих термінів [5, с. 226–229].

Що ж таке «професійні деструкції»? Чи поняття «професійні деструкції» є синонімом поняття «професійні деформації»? На ці питання ми зможемо відповісти, лише проаналізувавши зміст поняття «професійні деструкції».

Деструкція (лат. destruction) – це процес руйнування структури будь-чого. Так, під професійними деструкціями дослідники розуміють зміни сформованої структури як особистості, так і діяльності, що в кінцевому підсумку мають негативні наслідки, які певним чином відображаються на всіх сферах життєдіяльності людини [2, с. 101]. Сутність і характеристику професійних деструкцій подано в наукових працях багатьох вчених (І. Артем'єва, В. Байдик, В. Кирилишена, О. Орос та ін.). В. Кирилишен із цього приводу констатує, що причинами їх виникнення є періоди й особливості протікання професійних криз, а професійну деструкцію науковець визначає як деструкцію, яка виникає в процесі професійної діяльності й негативно відображається на її продуктивності [8].

Отже, професійні деструкції також мають стосуюнок до професійної діяльності фахівця та суттєво впливають на його професійний розвиток.

Предметом нашого дослідження є саме професійні деформації, тому ми будемо використовувати саме цей термін. У дослідженні Ю. Чемодурової визначено, що професійна деформація є негативним соціально-психологічним явищем, яке визначається різноманітним особистісним і поведінковим проявом, які надалі мають деструктивний вплив на результати професійної діяльності особистості. Дослідниця зауважує, що в психологічній науці традиційно, коли мова йде про професійні деформації, мають на увазі поширення звичної рольової (професійної) поведінки на непрофесійні сфери. Учена наголошує, що дуже часто науковцями зміст поняття «професійна деформація» трактується як елемент дезадаптації особистості (С. Безносков, Н. Кузьміна, С. Пронін, Н. Пряхніков та ін.). На відміну від вітчизняних дослідників, у працях зарубіжних учених (Г. Беккер, К. Зейферт, І. Ландшир, К. Роджерс, Д. Сьюпер та ін.), зазначає дослідниця, під час дослідження професійного становлення фахівця значна увага наукової спільноти приділяється його професійно важливим рисам і продуктивним психологічним новоутворенням [22, с. 1–5].

Щодо різновидів і форм професійних деформацій у фахівців, то цікавими є спостереження науковців. Ними доведено, що людина може відбутися як фахівець, розвиватися як особистість, професіонал і бути корисною людям і суспільству завдяки своїй професійній діяльності. Але поряд із цим дослідниками визначено, що нерідко багаторічне, одноманітне виконання професійних завдань (більше ніж 5 років) призводить до певних змін у структурі професійної діяльності та структурі самої особистості. Учені називають ці явища по-різному (професійна втома, професійне вигорання, професійні деструкції, професійні деформації тощо). Результати дослідження О. Троян свідчать, що однією з причин виникнення професійної деформації фахівця може бути його стаж роботи: «до 1-го року служби – вірогідність деформації незначна, малоімовірна; до 5-ти років – імовірність переважно середня, початковий і середній

рівні деформації поширені однаково; більше 10-ти років – імовірність деформації висока або дуже висока, виникає глибинний рівень; понад 15 років – деформація практично неминуха» [21, с. 34].

У наукових дослідженнях автори неодноразово наголошували на тому, що для професійного розвитку будь-якого фахівця серйозну небезпеку становлять професійні деформації. Навіть сам зміст зазначеного феномена свідчить про певні зміни в сталій структурі як самої особистості, так і її професійної діяльності. Накопичення цих змін негативно проявляється на якості виконання й результаті професійних завдань, дотриманні посадових інструкцій, професійних зобов'язань, комунікації й взаємодії в колективі тощо [6].

Теоретико-методологічний аналіз зарубіжної й вітчизняної джерельної бази, зроблений А. Мудрик, дав змогу виокремити, сформулювати та презентувати концептуальні положення щодо розвитку професійних деформацій і деструкцій особистості. У цих положеннях А. Мудрик визначає супроводжувальні фактори професійного становлення фахівця, деталізує зміст понять «професійний розвиток», «професійні деструкції»; описує особливості виникнення й переживання професійних деструкцій особистістю; розкриває сенситивні періоди виникнення професійних деструкцій фахівця [12].

І. Астремська [2, с. 101] зазначає, що професійні деструкції мають тісний зв'язок як із загальними факторами життєдіяльності особистості, так і її специфічними детермінантами. Я. Мацегора констатує, що розвиток професійних деструкцій є наступною ланкою професійної деформації фахівця. Науковець пояснює складність виокремлення цих термінів тим, що ці поняття описують один і той самий психологічний процес розвитку фахівця (професійний розвиток особистості), але при цьому характеризують різні його стадії [11, с. 249–250].

У наукових дослідженнях багатьох учених нами визначено, що при характеристиці професійної діяльності фахівця та її впливі на нього вони застосовують класифікацію рівнів професійної деформації фахівців, автором якої є Е. Зеєр [13, с. 9]. Останній визначив такі рівні професійної деформації фахівця: *загальнопрофесійні деформації* (наприклад, синдром «асоціальної перцепції» (кожен сприймається як потенційний порушник, хворий тощо)); *спеціальні професійні деформації* (виникають у професії соціалізації фахівця); *професійно-типологічні деформації* (зумовлені особливостями індивідуально-психологічної сфери особистості фахівця, що стає причиною виникнення низки комплексів, а саме деформації професійної спрямованості фахівця (викривлення мотивів діяльності, зміна ціннісних орієнтацій, песимізм, небажання навчатися нового, його неприйняття тощо)); *деформації, що розвиваються на основі людських здібностей* (завищена самооцінка, гіпертрофія рівня домагань тощо); *деформації,*

що зумовлені рисами характеру (домінування над іншими, інферентність тощо); *індивідуальні деформації* (формування відбувається з урахуванням індивідуальних особливостей фахівців – професійний фанатизм, ентузіазм тощо).

До найбільш характерних професійних деформацій у представників соціономічної сфери В. Гомонюк зараховує авторитарність, домінантність, професійний догматизм і консерватизм, надконтроль, соціальне лицемірство, демонстративність, професійну індіферентність тощо. Ступенями професійної деформації особистості за В. Гомонюк є часте застосування поза межами фахової діяльності професійних висловлювань/термінів/слів, перехід на так званий «професійний жаргон»; повна впевненість у власній правоті, значне зниження емоційності; «професійна деградація» – звичка діяти за заздалегідь відпрацьованим шаблоном [6].

В. Кирилишен констатує, що, за результатами наукових досліджень, через 10–15 років у представників соціономічної сфери в професійній діяльності відбуваються зміни, які науковці називають «професійні деформації». Науковцем визначено такі рівні прояву професійних деформацій: когнітивний; емоційний рівень; поведінковий рівень [8].

У дослідженнях С. Лічман, Н. Кузьміної, Н. Панова подано наукові підходи до виокремлення різновидів професійної деформації фахівців. Так, Н. Кузьміною визначено низку труднощів, які спричиняють проблеми в професійній діяльності, а саме: об'єктивні, суб'єктивні, суб'єктивно-об'єктивні й ті, що пов'язані з умовами життя й побуту фахівця. Н. Панова виділяє такі види деформаційної поведінки, як конфронтаційний, агресивно-конфліктний, експансивний, відчужений, комунікативно-нейтральний [10, с. 129–130].

Група науковців (О. Бовдир, О. Вельдбрехт, О. Самкова) у професійній деформації фахівця виокремила групи особистісних рис за певними ознаками (за характером, походженням, наслідком, об'єктом впливу), які спричиняють виникнення системи уявлень про це негативне явище у свідомості людини. Як висновок учені констатують, що результатом усіх видів професійної деформації є такі прояви, як якість виконання професійних завдань, зниження їх результативності, наявність криз, конфліктів, психологічного напруження та незадоволеність як соціальним оточенням, так і життям у цілому [17, с. 158].

Висновок. Отже, питання деформації та професійної деформації завжди було актуальним під час дослідження особистості й наслідків її діяльності. Огляд і вивчення змісту наукових праць засвідчив неоднозначність трактування понять «деформація», «професійна деформація». Як свідчить аналіз наукової джерельної бази, професійні деформації мають місце в будь-якій професійній діяльності. У психологічній науці існують різноманітні наукові підходи щодо їх класифікації,

визначення ступенів їх розвитку, рівнів і характеру. Учені не лише визначають позитивний вплив професійної діяльності на особистість, а й описують особистісні зміни в структурі людини, які спричинює вона.

Перспективи подальших розвідок ми вбачаємо в дослідженні факторів, які спричиняють розвиток професійних деформацій у фахівців в умовах війни.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Артем'єва І., Орос О. Професійна деформація прикордонників як соціально-психологічна проблема. *Науковий вісник Мукачівського державного університету. Серія «Гуманітарні і суспільні науки»*. 2015. № 18 (13). С. 38–42.
2. Астремська І.В. Детермінанти професійних деформацій та деструкцій. *Modern scientific researches*. 2018. № 4. С. 100–106.
3. Білова М.Е., Коваль Г.Ш., Дорошенко К.Ю. Психологічний феномен професійної деформації особистості: теоретичний аспект. *Габітус*. 2022. Вип. 4. С. 114–118.
4. Воляннюк Н.Ю., Ложкін Г.В., Колосов А.Б. Предиктори професійної деформації особистості в спорті. *Вісник післядипломної освіти. Серія «Соціальні та поведінкові науки»*. 2020. Вип. 11 (40). С. 48–63.
5. Говорун М.В. Диференціація понять «професійне вигорання» та «професійна деформація» в діяльності педагогічних працівників загальноосвітніх навчальних закладів для розумово відсталих учнів. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова : збірник наукових праць*. Київ : НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. № 19. С. 226–229.
6. Гомонюк В.О. Особливості професійних деформацій керівників. *Психологія і соціологія. Психологія праці*. URL: http://www.rusnauka.com/21_NNP_2010/Psihologia/70674.doc.htm (дата звернення: 02.01.2025).
7. Кирбят'єв О. Професійна деформація особистості працівника правоохоронного органу як причина неналежного виконання своїх обов'язків. *Юридичний вісник*. 2019. Вип. 4. С. 204–210.
8. Кирилишен В. 11 видів професійних деформацій педагога та управління. *Управління освітою*. 2018. № 7. URL: <https://osvitaua.com/2018/08/65951/> (дата звернення: 05.01.2025).
9. Куций О.А. Домінуючі соціально-психологічні чинники професійної деформації у працівників ОВС. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2011. № 1. С. 81–93.
10. Лічман С. Особливості професійної деформації особистості вихователя дошкільного закладу. URL: <http://appspsychology.org.ua/data/jrn/v4/i10/13.pdf> (дата звернення: 28.12.2024).
11. Мацегора Я.В. Проблема професійних деструкцій та деформацій працівників правоохоронних органів. *Вісник Національного університету оборони України*. 2013. № 2 (33). С. 247–252.
12. Мудрик А.Б. Психологічний аналіз особливостей прояву професійних деформацій особистості на різних етапах її професіоналізації. *Проблеми сучасної психології*. 2014. Вип. 23. С. 434–446.

13. Оніщенко Н.В., Старик В.А., Тімченко О.В., Христенко В.Є. Особливості професійної деформації у працівників аварійно-рятувальних підрозділів МНС України : монографія. Харків : НУЦЗУ, КП «Міська друкарня», 2012. 149 с.

14. Пенькова Н.Є. Профілактики професійної деформації особистості як попередження віктимізації військовослужбовців Національної гвардії України. *Південноукраїнський правничий часопис. Серія «Теоретичні та практичні аспекти забезпечення національної безпеки»*. 2022. № 4. Ч. 3. С. 238–244.

15. Рогач І.М., Качала Л.О., Погоріляк Р.Ю., Чопей К.І. Культура управління як складова частина менеджменту в охороні здоров'я : навчально-методичний посібник. Ужгород, 2012. С. 15–18.

16. Савченко Р.І., Чорний Г.О. До постановки питання щодо професійної деформації працівників національної поліції України як однією з причин порушення прав людини та застосування насильства. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 18 «Право»*. 2021. Вип. 36. С. 89–96.

17. Самкова О.М., Бовдир О.С., Вельдбрехт О.О. Емоційне вигорання як чинник професійної деформації. *Габітус. Серія «Психологія праці»*. 2021. Вип. 32. С. 156–159.

18. Санніков О.І., Заваленко С.В. Професійні деструкції PR-менеджерів. URL: https://scienceandeducation.pdpu.edu.ua/doc/2009/8_2009/38.pdf.pdf (дата звернення: 10.01.2025).

19. Старик В. Особливості прояву деформаційних змін фахівців-рятувальників. *Вісник КНТЕУ. Серія «Актуальні проблеми психології»*. 2012. № 3. С. 115–123.

20. Столбовий В.М. Запобігання професійній деформації суб'єктів службових правовідносин в сфері національної безпеки України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2018. Вип. 5. Том 2. С. 180–184.

21. Троян О.С. Причини та форми професійної деформації соціальних працівників. Тернопіль, 2017. 90 с.

22. Чемодурова Ю.М. Психологічні особливості формування професійної деформації керівника в системі освіти. С. 1–5. URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp10/Chemodurova.pdf (дата звернення: 12.01.2025).

23. Чемодурова Ю.М. Спеціально наукові підходи щодо розуміння сутності категорії «професійні деформації особистості». URL: https://virtkafedra.ucoz.ua/el_gurnal/pages/vyp7/konf3/Chemodurova.pdf (дата звернення: 19.02.2024).